

APOKALİPTİK KİLİSELER¹

Geliş Tarihi (Received Date) 14.03.2019
Kabul Tarihi (Accepted Date) 03.04.2019

Fırat BARANAYDIN²
Doğu BARANAYDIN³

Özet

Turizmi tüm yıla yaymak için geliştirilen stratejilerin odak noktasını turizm çeşitlendirme çalışmaları oluşturmaktadır. Bir turizm çeşidi olan inanç turizmi son yıllarda dünya ve ülkemizde gelişme göstermektedir. İnanç turizminde, turistler inandıkları dinlerin kutsal merkezlerine ziyaret gerçekleştirmektedirler. Ülkemizde Musevilik, Hristiyanlık ve İslam dini için önemli birçok mekân bulunmaktadır. İncil yazarı Aziz Yuhanna sürgündeyken Batı Anadolu'da 7 Cemaate mektuplar yazmıştır. Bu mektuplarda adı geçen ve kıyamette ayakta kalacağına inanılan 7 Cemaate ithafen yapılan kiliselere ise Apokaliptik Kiliseler denilmektedir. Batı Anadolu'da bulunan ve İncil'de adı geçen yedi kilise Hristiyanlar için çok önemlidir. Çalışmanın amacı, inanç turizmi kapsamında yedi kilisenin oluşumunu anlamak, cemaatlere ithaf edilen yapıları belirlemek ve turizm açısından incelenmesidir. Çalışmanın yöntemi arkeolojik kazılar, restorasyon-konservasyon uygulamaları ve literatür taraması şeklindedir. Çalışmanın sonucunda literatür verileri, arkeolojik veriler ve restorasyon-konservasyon uygulamalarının sonuçlarından elde edilen bulgular turizm, arkeoloji ve restorasyon kapsamında yorumlanarak öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnanç Turizmi, Arkeoloji, Kültür Mirası, Yedi Kilise

APOCALIPTIC CHURCHES

Abstract

Tourism diversification efforts are the focus of the strategies developed to spread tourism throughout the year. As a branch of tourism, faith tourism has been developing in the world and our country in recent years. In faith tourism, tourists visit the sacred centers of the religions they believe in. There are many important places in our country for Judaism, Christianity and Islam. Saint John who was an evangelist, wrote letters to seven congregations in Western Anatolia while he was in exile. The churches built and dedicated to the 7 congregations mentioned in these letters, and believed to survive in the apocalypse are called Apocalyptic Churches. The seven churches in Western Anatolia, which are mentioned in the Bible, are very important for Christians. The aim of the study is to understand the formation of seven churches within the context of faith tourism, to determine the structures dedicated to the congregations and to examine them from the point of view of tourism. The method of the study is archaeological excavations, restoration-conservation practices and literature review. In results section, the findings obtained from the literature review data, archaeological data and restoration-conservation applications are interpreted in terms of tourism, archeology and restoration, then, some suggestions are presented.

Keywords: Religious Tourism, Archeology, Cultural Heritage, Seven Churches

1. GİRİŞ

“Ben Yuhanna’dan, Aşya İlindeki Yedi Kiliseye selam!”
(Vahiy, I.IV-VI).

Hristiyanlık için önemli olan ve kıyamette bile ayakta kalacağına inanılan apokaliptik kiliselerin tamamı Batı Anadolu'da bulunmaktadır. Ülkemizdeki turizm yoğunluğunun mevsimsel ve güneş, kum, deniz odaklı olduğu düşünüldüğünde bu kiliseler inanç turizmini geliştirmek ve çeşitlendirmek için büyük bir fırsat sunmaktadır. Turizmi tüm yıla yaymak için inanç turizmi potansiyeli olan kültürel mirasların turizme açılması önemlidir.

İnanç turizmi, insanların dinlerinin belirlediği, kutsal olan yerlere yaptıkları ziyaretlerdir. Dinler inanan insanları bu kutsal alanlara yönlendirmektedir. Bu yönlendirme sonucu yapılan

¹ Bu çalışma 19. Ulusal Turizm Kongresinde sunulan “Batı Anadolu’daki Yedi Kilisenin İnanç Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi” adlı çalışmadan yararlanılarak yapılmıştır.

² Araştırma Görevlisi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Restorasyon ve Konservasyon Bölümü, İstanbul. fbaranaydin@gelisim.edu.tr.

³ Öğretim Görevlisi, Beykent Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Seyahat – Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, İstanbul. dogubaranaydin@beykent.edu.tr.

ziyaretler inanç turizmi adı altında incelenmektedir (Dikici ve Sağır, 2012, s. 37). İnanç turizmine katılan turistler çoğunlukla aileleri ile veya organize olmuş gruplar halinde seyahat etmektedirler (Nyaupane, Timothy ve Poudel, 2015: s. 344). İnanç merkezlerine yapılan seyahatlerin bireysel seyahatlerden çok gruplar halinde yapıldığı gözlenmektedir.

Turistlerin seyahatleri süresince ihtiyaç duydukları ürün ve hizmet, bu ikisinin karışımı ya da birden çok ürün, hizmetler karışımı (Olalı ve Timur, 1988, s. 421) ve yaşanan her deneyim ziyaretçiler için turistik ürünü oluşturmaktadır (Dowell, 1997, s. 48). İnanç turizminde destinasyonlardaki turistik çekicilikler; kilise, sinagog, tapınak, cami ya da hac merkezlerinden oluşmaktadır. Batı Anadolu'da bulunan ve Hristiyanlık için kutsal olan yedi kilise inanç turizmi için bir çekicilik unsurudur. Turistik ürün çeşitlendirmesi kapsamında Batı Anadolu'daki yedi kilisenin arkeoloji, restorasyon ve turizm açısından önemini incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, yapılan turlarda, tanıtımlarda yedi kilise olarak gösterilen yerlerin bazılarının yanlış olması ve bu çalışmayla doğru yerlerin belirtilmesi araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

2. İNANÇ TURİZMİ

İnsanların inançları gereği dinsel merkezlere yaptıkları ziyaretler sonucu yer değiştirmelerine inanç turizmi denilmektedir (Hacıoğlu, 2011, s. 27). İnanç turizmi üç şekilde yapılmaktadır (Vukonic, 1996, s. 75);

- Hac ziyaretleri,
- Dini açıdan önemli tarihlerde ve yıl dönümlerinde bir araya gelmek,
- Tur sırasında dinsel açıdan önemli yer ve yapılara yapılan ziyaretler.

Seyahat etmek birçok dini öğretinin önemli bir parçası olmakta (Vukonic, 2002, s. 61) ve belki de insanlık tarihindeki en eski ve en yaygın seyahat türünü inanç için yapılan seyahatler oluşturmaktadır (Kaelber, 2006, s. 49). İnsanları dinsel alanlara ve inanç turizmine yönelten birçok faktör bulunmaktadır. Bunlar; dini yapılar, dinsel olaylar, festivaller ve ritüellerdir (Henderson, 2003, s. 449). Başka ülkelere dini motiflerle gerçekleştirilen ve turistik mal ve hizmetlerden yararlanılarak yapılan seyahatlerin tümü, turizm mahalli ülke için aktif inanç turizmi, (Kaya, 1998, s. 5) turist yollayan ülke içinse bu seyahatler pasif inanç turizmi olarak adlandırılmaktadır (Aksoy, 2002, s. 421). Kutsal yerlerin ziyaretçileri iki ayrı gruba ayrılmaktadır. İlk grubu, amacı dinsel bir tecrübe kazanmak olan turistler oluşturmaktadır. İkinci grubu ise dinsel açıdan kutsal sayılan tarihi yerleri görmek isteyen turistler oluşturmaktadır (Shackley, 2001, s. 18). Turistler, hac alanlarını ziyaretleri sırasında çevrelerinin dışına çıkarak gittikleri destinasyonun farklı kültürü ile karşılaşmaktadırlar (Bremer, 2005, s. 9262). İnanç turizmine katılan turistlerin memnuniyetleri destinasyondaki yerel halkın, turistlere, inançlarına ve yaşadıkları dinsel duygulara gösterdikleri saygı sonucu gerçekleşmektedir (Joseph ve Kavoori, 2001, s. 1001).

İnsanlar farklı nedenlerle inanç turizmine katılmaktadırlar. Bu nedenler bilindiği takdirde inanç turizmi gelişecektir. Bu şekilde inanç turizmi destinasyonları daha fazla gelir elde ederek bu alanları daha verimli kullanabileceklerdir. Bu nedenlerden bazıları aşağıda verilmektedir. Bunlar (Kurnaz, 2013, s. 17-18);

- Hacı olmak.
- Kurban, adak, şükran sunmak veya günahlardan arınmak.
- Sosyal ve içsel olarak daha iyi bir konuma gelmek.
- Dinsel bir olguyu kutlamak, hatırlamak.
- Dindaşlarla buluşmak, etkileşimde bulunmak.
- Dini yayma faaliyetleridir.

2.1. Dünyada ve Türkiye'de İnanç Turizmi

Din ve seyahat arasındaki tarihsel bağlantıların, çeşitli örnekleri bulunmaktadır (Raj ve Griffin, 2015, 9). Hac yolculuğu dinler için önemlidir. Roma ve Efes'e Hristiyanlar, Mekke ve Medine'ye Müslümanlar, Benares'e Brahmalar, Kudüs'e Hristiyanlar ve Museviler hac ziyareti yapmaktadırlar. Hac zamanları dışında önemli tarihlerde kutsal yerlerde yapılan ibadetler de inanç turizmi hareketine neden olmaktadır (Sargin, 2006, s. 3). Hac bölgesi olan destinasyonlarda inanç

turizmi ekonomik gelişmeyi büyük oranda desteklemektedir (Muriuki, Bururia ve Mutegi, 2018, s. 456). İnanç turizminden en çok gelir elde eden ülkeler, Hindistan, Suudi Arabistan ve Yunanistan'dır. Bu turizm hareketine ise en çok Alman, Kanadalı, Fransız ve Yunan turistler katılmaktadır (Şahiner, 2012, s. 31).

Dünya İnanç Turizmi Örgütü, inanç turizmi için turistlerin yaptığı harcamaların on sekiz milyar dolar seviyesinde olduğunu ve yaklaşık 300 milyon turisti kapsadığını belirtmektedir (Sandıkçı, Çelik ve Başat, 2016, s. 31). Anadolu da birçok inanç turizmi çekim noktası bulunmaktadır. İlkçağda Hristiyanlar, Orta Çağda Yahudiler karşılaştıkları şiddet ve katliamlardan kurtulmak için Anadolu'ya gelmişlerdir. Anadolu'da Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar birlikte yaşamış ve bu üç dine ait birçok mabet bulunmaktadır. Tüm bu eserlerin inanç turizmi kapsamında turizme açılması bu turizmin gelişmesine sebep olmaktadır (Zaman, 2005, s. 1). Ülkemizde inanç turizmi için ilk önemli girişimler 1995 yılında başlamıştır. 1995 yılını izleyen 3 yıl boyunca birçok paydaşla inanç turizmini geliştirmek için turlar yapılmaktadır. Bu turlara seyahat acentaları, konunun uzmanları ve medyanın katılımı sağlanmıştır (Sargın, 2006, s. 5).

Tablo 1: Son On Yılda İnanç Turizmi İçin Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayısı

Yıllar	Turist Sayısı	Yıllar	Turist Sayısı
2009	127.815	2014	83.180
2010	114.340	2015	75.908
2011	106.743	2016	47.329
2012	66.401	2017	27.005
2013	59.076	2018	29.072

Kaynak: TUİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=74&locale=tr>. Erişim Tarihi: 10.03.2019.

Tablo1'de görüldüğü üzere yabancıların Türkiye'yi dinsel amaçla ziyaret etme sayıları toplam turist sayısı bakımından çok küçük oranlarda kalmaktadır.

2018 yılında ülkemizden çekilen kura sonucunda 80 bin kişi hac ibadetini yapmak için Mekke ve Medine'ye gitmektedir. 2017 yılında 325 bin kişi umreye gitmiştir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018).

3. YEDİ KİLİSE

“...bir ses işittim. Ses, gördüklerini kitaba yaz ve yedi kiliseye, yani Ephesos, Smyrna, Pergamon, Thyateria, Sardes, Philadelphia ve Laodikeia'ya gönder dedi.” (Vahiy, I.IX).

Antakya'nın kuzey doğusunda Hz. İsa'ya inananların ve vaftiz olanların toplanma yerinde, ana kayaya oyulmuş bir mağara-kilise olan Aziz Petrus Kilisesi, Hristiyanlığın ilk kilisesi olarak kabul edilmektedir (Poulpard, 2005, s. 116). İncil de adı geçen yedi kilise de yine Türkiye toprakları içinde Batı Anadolu'da bulunmaktadır. (Güzel, 2010, s. 96). İnanışa göre Aziz Yuhanna M.S. I. yy içerisinde (M.S. 54-96 yılları arası) Batı Anadolu'da bulunan 7 inançlı topluluğa yönelik özel bildirimler almıştır. Bu bildirimleri tutsak olduğu dönemde kaleme almış ve bu topluluklara göndermiştir. Roma İmparatorluğunun Hristiyanlığı M.S. 313 yılında Milano fermanı ile diğer dinler gibi kabul etmesi ile bu bölgelere anıtsal kiliseler yapılmış ve bu kiliselerin ve çevrelerinin kıyamette ayakta kalacak apokaliptik kiliseler olduğuna inanılmaktadır (Tood, 2004, s. 141). Ancak gerçekte bahsedilen bu yedi kilise yapısal bir kilise binasını değil, Hristiyanlığı erken tarihlerde kabul etmiş cemaatleri temsil etmektedir. Bu toplumlar arasındaki ilişki Aziz Paulos ve Aziz Yuhanna'nın mektuplarından görülmektedir (Wallace ve Williams, 2012, s. 30). Erken Hristiyan cemaatleri genellikle Yahudi cemaatlerinin yoğun olarak yaşadığı kentlerde kurulmuştur. Bu Hristiyan elçilerinin ve peygamberinin de Yahudi olmasından ve benzer öğretilerin güncel hale gelmesinden kaynaklı olmalıdır.

Bütün dinlerin ya da inanışların kutsal saydığı sayıları bulunmaktadır. Yedi kilise olması aslında yedi sayısının önemini yansıtmaktadır (Varış, 2000, s. 99). Yedi rakamı İncil'de birçok defa kullanılmaktadır. Hristiyanlıkta yedi rakamı tamamlanmışlık, bütünleyici anlamına gelmektedir.

İncil’de geçen yedi rakamları; Yedi kandillik, yedi yıldız, yedi meşale, yedi mühür, yedi boynuzlu ve yedi gözlü kuzu, yedi borazan tutan yedi melek, yedi gök gürlemesi, yedi başlı ve yedi taçlı kızıl ejderha, denizden çıkan yedi başlı canavar, yedi başlı kızıl canavar, yedi tepe, yedi melek, son yedi bela, yedi altın tas ve yedi kilise (İncil).

Hristiyanlar, İncil’de yedi kilise için yazılan bölüme günümüzde şu şekilde inanılmaktadır; Yedi kiliseye yazılan yedi mektup bu kiliselere hitap etmektedir. İncil M.S. 95 senesindeki kilise için nasıl geçerliyse, günümüz kilisesi için de aynı şekilde geçerli olmaktadır (<http://www.hristiyan.gen.tr/yedi-kilise/> Erişim Tarihi: 25.07.2018).

Tablo 2: İncil’de Adı Geçen Batı Anadolu’daki Yedi Kilise

Kilisenin Adı	Bulunduğu Yer	Günümüzdeki Yeri	Turizme Açık Olma Durumu	Kazı ve Restorasyon Durumu
Ephesos	Selçuk	Belli	Açık	Kazı ve Restorasyon Devam Ediyor
Smyrna	İzmir	Belli Değil	Ören Yeri Açık	Kazı Devam Ediyor
Pergamon	Bergama	Belli	Açık	Kazı ve Restorasyon Devam Ediyor
Sardes	Salihli	Belli Değil	Ören Yeri Açık	Kazı ve Restorasyon Devam Ediyor
Philadelphia	Alaşehir	Belli	Açık	Restorasyon Aralıklarla Devam Ediyor
Laodikeia	Denizli	Belli	Açık	Kazı ve Restorasyon Devam Ediyor
Thyateira	Akhisar	Belli Değil	----	Kazı Devam Ediyor

Tablo 2’de görüldüğü üzere sadece dört kilisenin yeri belli olmaktadır. Ayrıca tüm alanlarda kazı devam etmekte, yeri belli olan kiliselerin tümünde ise restorasyon çalışmaları sürdürülmektedir. Akhisar’daki kilise hariç tüm kiliseler ya da alanları inanç turizmi için kullanılabilir durumundadır.

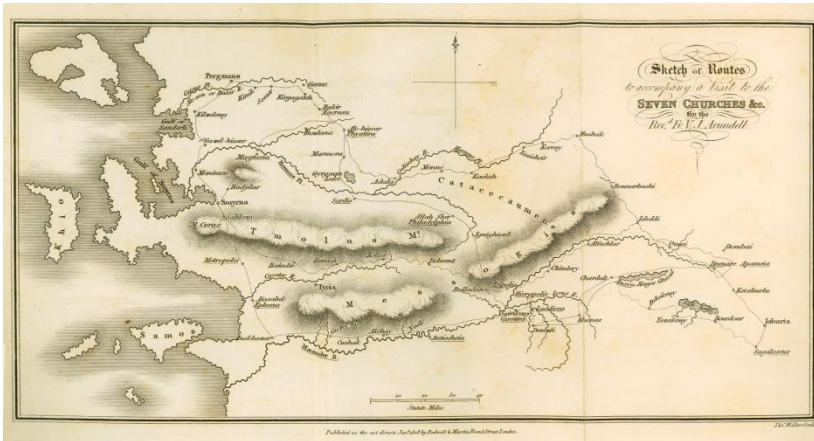
Resim1: Yedi Kilise Haritası.

Kaynak: <https://www.bible-history.com/maps/Map-7-Churches-ofRevelation-Asia.jpg>, Erişim Tarihi: 20.10.2018.

3.1.Yedi Kilisenin (Cemaatin) Tarihi ve Bulunduğu Yerler

İncil’de bahsi geçen yedi kilise yapı olarak değil de cemaat olarak düşünülmelidir. Aziz Yuhanna’nın M.S. 67 yılından itibaren Ephesos’ ta yaşadığı bilinmektedir (Büyükkolancı, 2010, s. 10). M.S. 67 yılından sonra Aziz Paulos’la beraber Hristiyanlık öğretilerini yaymaya başlamışlar, ardından Aziz Yuhanna Roma İmparatorluğu tarafından öldürülmeye kalkışılmış ve sonrasında M.S. 81 yılında Patmos adasında yaşamasına izin verilerek ömür boyu ceza ile sürgün edilmiştir (Ramsay, 1904, s. 51). Aziz Yuhanna Patmos Adası’nda sürgüneyken Batı Anadolu da ki yedi cemaate mektuplar yazmıştır (Büyükkolancı, 2010, s. 10-11). Bu mektupların ona yedi cemaate iletmesi için gelen vahiylerden oluştuğuna inanılmaktadır (Ramsay, 1904, s. 24). Aziz Yuhanna, yedi cemaate gönderdiği bu mektuplar ile öncelikle Yahudi geleneğinden beslenen kıyamet hikayesinden farklı bir şey yapmalıydı (Ramsay, 1904, s. 24). Yedi rakamı ve bu cemaatler belirli bir birikimin ürünüdür. Var olan kıyamet gelenekleri (özellikle Yahudi geleneği) yeni bir kaba konularak sunulmuştur. Böylece yeni bir Hristiyan formu oluşturulmaktadır (Ramsay, 1904, s. 24). Ayrıca o günkü Yahudi cemaatlerinin Hristiyanlaşması için bu erken cemaatler arasında bir ilişki kurulması da önemli bir adım oluşturmuştur (Ramsay, 1904, s. 24). Batı Anadolu’da bulunan bu yedi cemaat için Roma İmparatorluğu’nun Hristiyanlığı kabulü ile kiliseler yapılmıştır. Ancak günümüzde bu yedi cemaate ithaf edilen bu kiliselerin yapım tarihleri birbirleri ile farklılık göstermektedir. İnanç Turizmi için önemli olan bu cemaatlere ithaf edilen kiliselerin belki de Erken Hristiyanlık Döneminde yapılan ve bu cemaatlere ithaf edilen kiliselerle herhangi bir ilişkisi de olmayabileceği değerlendirilir. Hristiyanlığın resmi olarak kabul edildiği Konstatinos döneminden günümüze çok az sayıda kilise kalmıştır. Kilise yapımı sonraki iki yüzyıl içerisinde çoğalarak artmıştır. Yedi Cemaate ithaf edilebilecek Kiliselerin çoğunluğu bu dönemlere aittir (Cheynet, 2008, s.17).

Hristiyanlığın kabulü ile artan Hristiyan nüfusu kiliseler etrafında örgütlenmeye başlamıştır. Kilise örgütlenmesi, devlet örgütlenmesi ile paralel olarak gelişmiştir (Cheynet, 2008, s. 21). İmparatorluğun neredeyse her yerinde savunma yapıları ve kilise inşaatları yoğun bir şekilde yapılmıştır (Cheynet, 2008, s. 35). Hristiyanlar bu dönemde var olan eski yapıları ile yetinmemişler, çok sayıda daha büyük boyutlu kiliseler yapmışlardır (Mango,2006, s. 49). Yedi Kilise içerisinde günümüze koruna gelmiş Philedelphia ve Ephesos kiliselerini, Iustinianus’un Nika ayaklanmasının bastırılmasının ardından başlattığı tüm ülkedeki imar faaliyetleri içerisinde yaptırdığı bilinmektedir. Ayasofyanın Mimarı Miletoslu İsidoros’un Ephesos St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesini yaptığı bilinmektedir, olasılıkla Philedelphia St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesini de aynı kişi planlamış olmalıdır (Cheynet, 2008, s. 36). Yedi Kilisenin büyük çoğunluğunun günümüze ulaşamamasının en büyük nedenlerinden biri Anadolu içlerine kadar ilerleyen Sasani ve Arap akınlarının tahribatıdır. Bu istilalar sonucunda birçok yapıyla birlikte Yedi Cemaate ithaf edilebilecek kiliselerde tahrip edilmiştir (Cheynet, 2008, s. 48-54).

Resim 2: Batı Anadolu Apokaliptik Yedi Kilise yol haritası.

Kaynak: (Arundell, 1828)

3.1.1. Pergamon (Bergama/İzmir)

Bugün İzmir ili Bergama ilçesinde bulunan Antik Kent, Hellenistik dönem itibari ile Anadolu'nun ve Antik Dünyanın en önemli kentlerinden biri konumuna gelmiştir. Pergamon halkı yerleşimini koni şeklindeki dağın tepesinde kurmuşlardır (Strabon, XII.IV.I). Mysia bölgesinin güneybatı ucunda bulunan kent M.Ö. 5.yy da sikke bastırmıştır (Sevin, 2007, s. 52). M.Ö. 3.yy da Antik Dünyada önemli bir konuma gelen kent, Helenistik dönemde Lysimakhos'un egemenliğine girmiş, Lysimakhos hazinesini Pergamon kalesinde saklı tutturmuştur. Ancak ölümü ile bu hazine krallığını devam ettirmemiş Pergamon Krallığının kurulması için harcanmıştır (Sevin 2007, s. 52). Roma ile iyi ilişkiler kuran Pergamon krallığı, Roma ile yaptığı anlaşmalarla iyi ilişkilerini sürdürmüş ve kent II. Attalos'un M.Ö. 133'te vasiyeti ile Roma topraklarına bırakılmıştır. Bu dönemde kent, surların dışına doğru genişlemiştir.

Roma döneminde kentte yoğun imar faaliyetleri olmuştur (Radt, 2002, s. 19). Bunlar arasında yollar, köprüler, sütunlu caddeler ve tapınaklar vardır. Batı Anadolu'da yaşanan yoğun depremler sonucunda Mısır Tanrıları adına, M.S. 2. yy. da Roma İmparatoru Hadrianus tarafından Pergamon Akropolis'inin eteklerinde Selinus Irmağı'nın ıslah edilmesi ile büyük bir tapınak yaptırılmıştır. Yapı avlusuyla birlikte 270 m. boyunda ve 100 m. genişliğinde yapılmıştır. Yapının ana malzemesi olarak kiremit kullanılması, kendine özgün bir yapı olmasını sağlamıştır. Ana yapı 60.00 x 26.00 m. boyutlarındadır (Radt, 2002, s. 198). Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ve ardından İmparatorluğun Hristiyanlığı kabulü ile birçok Pagan mabedi Kiliseye çevrilmiştir (Radt, 2002, s. 287). Mısır Tanrıları Tapınağı (Res. 3) da bu tapınaklardan biridir. Bizans Çağında Bazilika kiliseye çevrilen tapınağın erken evresindeki naosu 3 nefe bölen duvarlarla ayrılmış ve iç kısma iki sıra sütun ilave edilmiştir. Ayrıca dönemin başkent özelliği olan çok cepheli bir apsisle tapınağın dönüşümü tamamlanmıştır. Yapı malzemesi olarak yoğun tuğlanın kullanıldığı yapı Kızıl Avlu olarak da adlandırılmaktadır. Pergamon sonraki dönemlerde Ephesos Metropolitliğine⁴ bağlı bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir (Sevin, 2007, s. 53). Hristiyanlık inancında Batı Anadolu'daki 7 Cemaatten Pergamon cemaatine ithaf edilen Kızıl Avlu Kilisesi (Mısır Tanrıları Tapınağı) ören yeri statüsündedir ve ziyarete açıktır.⁵

Resim 3: Pergamon Kızılavlulu (Mısır Tanrıları Tapınağı) St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi 1836 gravürü.

Kaynak:(Allom, 1836)

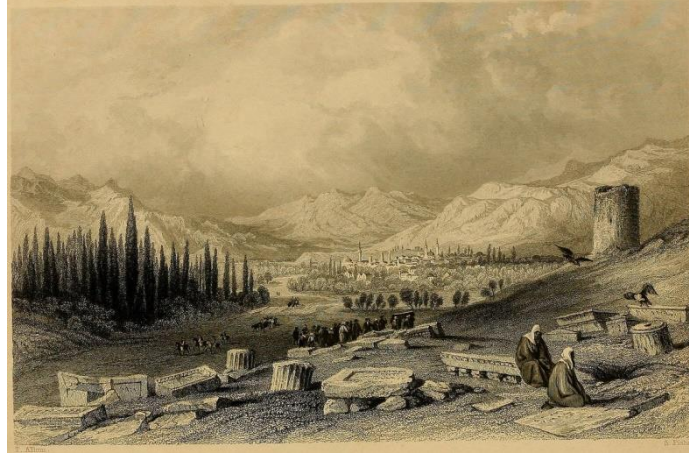
3.1.2. Thyateira (Akhisar/Manisa)

Bugün Manisa ili Akhisar ilçesinde bulunan Thyateira kentinin (Res. 4) adının geçtiği en erken yazıt M.Ö. 3. yy.'a aittir. Sardeis yolu üzerinde Mysialılar'ın en uzak kenti olan Thyateira, Lydia bölgesinin kuzey ucunda bulunmaktadır (Strabon, XIII.IV.IV). Kent M.Ö. 281 yılında I.

⁴Bölgenin tüm kiliselerinden ve din işlerinden sorumlu görevli.

⁵Geçtiğimiz yıllarda Alman ekipler tarafından yapılan Mısır Tanrıları Tapınağı evresine ait heykel tamamlamaları ve yapısal konservasyon çalışmaları oldukça başarılı çalışmalar olarak görülmüştür. Ancak İzmir Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü kontrolünde taşeron firmaya yaptırılan çalışmalar yüksek tuğla cephede, konservasyon uygulamalarından uzak, modern kırıcı aletler kullanılarak yapılan çürütme ve derz uygulamaları, yapıda geri dönüşü olmayan orijinal malzeme kayıplarına yol açmıştır.

Seleukos Nikator tarafından Anadolu'da Makedonyalı askerler için kurulan en erken koloni kentlerindedir (Sevin, 2007, s. 183). M.Ö. 190 yılında Pergamon egemenliğine giren kent, vasiyet yolu ile Roma egemenliğine girmiştir. İmparator Hadrianus'un imar faaliyetleri içerisinde Thyateira kentinde de adına yapı yapıldığı bilinmektedir. Kent Roma İmparatorluk döneminde sanayi kenti görünümündedir (Sevin, 2007, s. 183). Önemli yol güzergahları üzerinde bulunan Thyateira kenti bu önemini Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ve Hristiyanlığın kabulü sürecinde de korumuştur. Kent sonrasında Sardes Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi konumuna gelmiştir (Sevin, 2007, s. 183).

Resim 4: Thyateira kenti kalıntıları 1836 gravürü.

Kaynak: (Allom, 1836)

Thyateira kentinde bulunan cemaate ithaf edilen Kilisenin herhangi bir buluntusuna günümüzde ulaşamamıştır. Ancak Ulu Camii ve çevresinde böyle bir yapının olabileceği düşünülmektedir, Cami'nin doğu duvarı ve apsis kalıntıları üzerinden böyle bir yorum yapılmaktadır. Ancak bu kalıntıların daha geç döneme ait bir kiliseye ait olduğu düşünülmektedir (Thyateira Kazı Arşivi, 2017). Kilisenin tam yeri ve net bilgiler bu bölgede yapılacak daha detaylı arkeolojik kazı çalışmaları ile ortaya çıkacaktır. Ancak Akhisar Ulu Camii burada daha öncesinde bulunan bir kilisenin yerine inşa edildiği bilinmektedir. Bunu yapının kalın güney duvarları ve derin nişlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Caminin doğusunda kilisenin apsisinin kalıntısı halen izlenmektedir. Tüm bu izler ve caminin planı göz önüne alındığında camii 3 nefli bir kilisenin üzerine yapılmış olmalıdır (Çetinkaya, 2005, s. 49). Cami içerisindeki, devşirme düğümlü Bizans başlıkları buradaki 7 kilise ile ilgili olduğu düşünülmüş olsa da bu başlıklar daha geç döneme ait (M.S. 11-14. yy. arası) bir kiliseye ait olmalıdır (Mercangöz, 1994, s. 160). Thyateira kazı alanı çevresi, hastane höyük ve Ulu Camii ziyarete açıktır.

3.1.3. Sardes (Salihli/Manisa)

Bugün Manisa İli Salihli ilçesinde bulunan Sardes kenti Lidyanın başkentidir. Strabon, Sardes kentini anlatırken büyük bir kent olarak belirtmekle başlamıştır (Strabon, XIII.IV.V). Prehistorik dönemlerden beri yerleşim izlenen kent Lydia Krallığının başkenti olması, sikkenin icat edilmesi, Paktalos nehrinin altın rezervleri ve mitolojik hikayeleri ile de her zaman önemli bir kent konumundadır (Sevin, 2007, s.185). Sardes M.Ö. 547 de Akhaemenidlerin satraplık merkezi haline gelir. M.Ö. 334 yılında İskenderin hakimiyetine giren kent garnizon olarak kullanılmıştır (Sevin, 2007, s. 186). Hermogenes'in ustalık eseri olan İon üslubunda pseudodipteral planlı Artemis tapınağı bu dönemde ve sonrasında antik çağın en önemli ve ilkleri barındıran yapısı olmuştur. M.Ö. 180 yılında Pergamon krallığının egemenliğine giren Sardes M.S. 133 yılında vasiyet yolu ile Roma İmparatorluğu egemenliğine girmiştir (Hanfmann ve Detweiller, 1966, s. 90-97). Roma döneminde ticari önemini devam ettiren kent, M.S. 2 – 5 yy. arasında gelişmesine devam etmiştir. Bu dönemde yoğun imar faaliyetleri sürmüş, Gymnasion ve Sinagog bunlardan günümüze sağlam kalabilmiş örneklerdir (Sevin, 2007, s. 186). Büyük sinagog kentteki Musevi nüfusunu göstermektedir. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ve Hristiyanlığın kabulü sürecinde önemli Hristiyan nüfusunu

barındıran kent Lydia bölgesinin Metropolitlik merkezi olmuştur. İlk Hristiyanların uzun bir süre sinagogları kullanmış oldukları bilinmektedir (Gasque, 2004, s. 67). Aziz Paulos da gittiği şehirlerde Sinagogları başlangıç noktası olarak kullanmış ve oralarda konuşmalar yapmıştır. İncil’de geçen Asya eyaletinin 7 kilisesinden (cemaat) birini barındıran kentte erken tapınımlar Sinagogda yapılmış olmalıdır (Dürüşken, 2003, s. 26-27). Sardes’te günümüze koruna gelmiş Sinagog yapısı ise erken Hristiyan topluluğa ithaf edilebilecek yapılar arasındadır (Gasque, 2004, s. 68). Ayrıca kentte Artemis tapınağının bitişiğinde Geç Döneme ait küçük bir kilise bulunmaktadır.

Sardes Antik kentinde bilimsel kazı, restorasyon ve konservasyon çalışmaları Amerikalı ekipler tarafından devam ettirilmekte, kent ören yeri statüsünde ve ziyarete açıktır.

Resim 5: Sardes kenti kalıntıları 1836 gravürü.
Kaynak: (Allom, 1836)

3.1.4. Philadelphia (Alaşehir/Manisa)

Bugün Manisa İli Alaşehir ilçesinde bulunan Philadephia, Pergamon Kralı II. Attalos tarafından M.Ö. 150 yıllarında kurulmuştur. Kent Sardes’in güneydoğusunda Phrygia Tripolis’i ve Hierapolis’ine giden yol üzerindedir. Kent volkanik deprem bölgesi üzerine kurulmuş, bu yüzden çoğu yapı yapıldığı dönem içerisinde tahrip olmuştur (Sevin, 2007, s. 187). Strabon da Philadephia’yı sürekli depreme maruz kalan kent olarak belirtmiştir (Strabon, XIII.IV.X). Pergamon Krallığından miras yolu ile Roma İmparatorluğuna kalan kent bu dönem boyunca önemli geçiş yolları üzerinde olmasından kaynaklı önemini korumuştur (Emecen, 1989, s. 342). Bu dönemde imar faaliyetleri tüm Batı Anadolu ile birlikte Philadephia’da da görülmektedir.

Roma İmparatorluğu’nun ikiye bölünmesi ve Hristiyanlığın kabulünün olduğu süreçte kent Anadolu’nun iç kesimleri ile Smyrna limanı arasında önemli ulaşım noktasını oluşturmuştur (Ramsay, 1904, s. 323). 7 Cemaat arasında Philadephia cemaatine atfedilen St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi kalıntıları günümüze iyi bir şekilde koruna gelememiştir. Yapının 3 payesi ayakta bir payesi ise toprak seviyesindedir (Meriç, 1991, s. 229). Kilisenin kalıntıları günümüzde ziyarete açıktır. Yapı hakkında diğer veriler ise seyyahların gravürleri ve yazılarından oluşmaktadır. Yapının ayakları taşıdığı kubbe hakkında kısıtlı olsa bilgi vermektedir. Kilisede kullanılan malzeme, üslupsal özellikler ve kubbe kullanımı Iustinianus’un Konstantinapolis ve Ephesos da yaptırdığı kubbeli kiliselerle bağdaştırılmaktadır (Koch, 2007, s. 45, 253, 262, 277). Prokopios, Iustinianus’un yaptırdığı Ayasofya’yı anlatırken “Daha önce sözünü ettiğim ayaklar, başka yapılarda olduğu gibi yapılmamıştır. Taş dizileri dört köşe oluşturacak şekilde yerleştirildiler; sert ve pürüzlü olanlar işlenerek düzleştirildi; ayağın kenarının köşe çıkıntısı oluşturdukları yerde köşeli olarak kesildiler ama köşelerin arasında kalanlar dört kenarlı olarak yapıldılar” der (Prokopios, I.V). Buradan Philadephia St. Jean (Aziz Yuhanna) kilisesinin günümüze koruna gelmiş kubbe ayakları (Res.7a) ve Ephesos St. Jean Kilisesinin kubbe ayaklarının (Res.7b) benzerliği görülmektedir. Iustinianus’un Ephesos St. Jean Kilisesinin yapımı için Ayasofya’nın Mimarlarından olan Isidoros’u görevlendirdiği bilinmektedir. Prokopios’un Iustinianus dönemi yapı anlatımları, Ayasofya ve Ephesos Iustinianus dönemi kalıntlarına bakıldığında. Philadephia Kilisesinin de Iustinianus döneminde bu mimarlar ile bağlantılı olduğu söylenebilir (Prokopios, I.V).

Resim 6a: Philadelphia kubbe ayağı. **Resim 6b:** Ephesos kubbe ayağı.

Resim 7: Philadelphia Antik kenti 1832 gravürü.

Kaynak: (Mac Farlane, 1832)

Günümüzde Philadephia Kilisesi için Kültür Bakanlığı ekipleri tarafından zaman zaman küçük çaplı koruma çalışmaları yapılmaktadır ve ziyarete açıktır.

3.1.5. Smyrna (İzmir)

Bugün İzmir ili Konak ilçesinde bulunan Smyrna modern kentin içinde kalmıştır. Smyrna Antik Çağlarda Anadolu'nun önde gelen kentlerindedir (Ersoy, 2015, s. 3). Kent Hellenistik dönemde Bayraklı'dan Pagos yamaçlarına taşınmıştır (Ersoy, 2010, s. 136). Bu dönemde kent Ephesoslular'ın önerisi ile İon birliğine katılmıştır (Strabon, XIV.I.IV) sırasıyla Seleukos ve Pergamon egemenliğine girmiş ve miras yoluyla Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır Hellenistik Dönemde bir süre Pergamon Krallığı toprakları içinde bulunmuştur. Roma İmparatorluğu döneminde Tiberius, Hadrianus ve Caracalla gibi imparatorlar tarafından önemsenen kent bu dönemler içerisinde önemini arttırmıştır (Sevin, 2007, s. 89). Kent Asya eyaletleri kentleri içinde başkent Ephesos ve Pergamon ile sürekli yarış halindedir. Diğer önemli liman kentleri Ephesos ve Miletos'un limanlarının dolmasının ardından Smyrna kentinin önemi daha da artmıştır (Sevin, 2007, s. 89).

Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ve Hristiyanlığın kabulü ile Smyrna da önemli bir Piskoposluk merkezinin varlığı bilinmektedir. Aziz Paul'un kısa sürede olsa yaşamış olduğu Smyrna burada 7 Cemaat arasında Smyrna cemaatinin oluşmasını sağlamıştır. Aziz Yuhanna'nın önderliğinde oluşan bu cemaat için Erken Hristiyanlık dönemine ithaf edilen bu Kilise kalıntılarına henüz ulaşılmış değildir. Ancak Smyrna Agorasının güneyindeki yamaçta bulunan Aya Yanni Kilisesinin bulunduğu yer Erken Kilise için en uygun yer olarak önerilmektedir (Ersoy, 2015, 28). M.S. 5. yy. da Ephesos

Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi olan Smyrna M.S. 6. yy. içerisinde Metropolit durumuna gelmiştir.

Bugün Smyrna Agorası Ören yeri ziyarete açık ve (Erken Hristiyanların yaşadığı çağdaş yapıları ile) sembolik olarak inanç turizmi ziyaretlerinin yapıldığı nokta olarak kullanılmaktadır.

Resim 8: Smyrna limanı, arkada Pagos1832 gravürü.

Kaynak: (Mac Farlane, 1832)

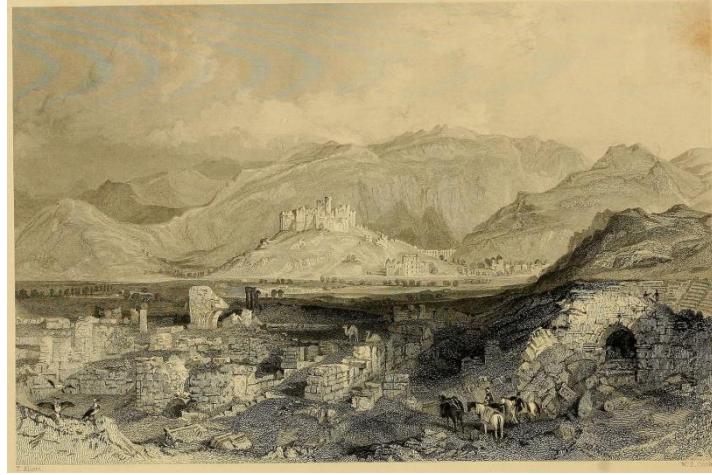
Smyrna Agorasın'da kazı ve restorasyon çalışmaları genişleyerek devam etmektedir. İleride bu cemaate ithaf edilebilecek bir erken kilise kalıntlarına ulaşılması ise ihtimaldir.

3.1.6. Ephesos (Selçuk/İzmir)

“*Paulus Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, omnibus sanctis, qui sunt Ephesi, et fidelibus in Christo Iesu.* (Tanrı'nın isteğiyle Mesih İsa'nın elçisi atanan ben Paulos'tan Ephesos'ta bulunan kutsallara, Mesih İsa'ya iman edenlere)” (Pavlus, 2009, s. 155).

Bugün İzmir ili Selçuk ilçesi yerleşik alanı içinde bulunan Ephesos'un geçmişi Kalkolitik dönemlere kadar gitmektedir. Ayasuluk Tepesindeki buluntular ile Tunç Çağında “Apasas” (Büyükkolancı, 2005, s. 65-77), sonrasında Arkaik, Klasik, Hellenistik dönemlerde Antik Dünyanın önde gelen kentlerinden biri olan Ephesos birçok kez yer değiştirmiştir. Ephesos Kenti Büyük İskender'e kadar Artemis Tapınağı etrafında iskan edilmiştir (Strabon, XIV.I.XX). Hellenistik dönemde ise bugün bilinen Bülbül ve Panayır Dağları arasına taşınmıştır. Seleukos, Ptoleimaios ve Pergamon egemenliği sonrasında vasiyet ile Roma İmparatorluğu topraklarına bağlanan Ephesos Asia Eyaletlerinin başkenti konumuna gelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun bölünmesi ve Hristiyanlığın yaygınlaşması ile kent yeni bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. Aziz Paulos ve Aziz Yuhanna'nın etkisi ile Ephesos'da Hristiyanlık giderek yaygınlaşmıştır (Scherer, 2000, s. 27-28).

Asia Eyaletinin başkenti Ephesos Hristiyanlık için bahsi geçen yedi kent içerisinde en önemlisidir. Bu durumu Paulos'un mektuplarında ilk bahsedilen kentin Ephesos olması göstermektedir (Külzer, 2011, s.38). Paulos'un üçüncü gezisinin (M.S. 54-57) rotası, ikinci gezisinde de uğradığı Ephesos odaklı olmuştur. Aziz Paulos Ephesos'a gelirken zorlu ve uzun yolculuklar geçirmiştir (Ramsay, 2000, s.154). Bu yolculuklardan ikincisinde Ephesos'a ziyareti rotası üzerinde bulunduğu için kısa süreli olmuştur. Ancak üçüncü ziyareti doğrudan Ephesos'a olmuştur (Ramsay 2000, s.154). Aziz Paulos ikinci gezisi sırasında tekrar Ephesos'a geleceğine dair cemaate de söz vermiştir (Dürüşken, 2003, s. 33). Aziz Paulos Ephesos'ta bir okulda Hristiyanlık öğretileri ile ilgili 2 yıl boyunca sabahtan akşama kadar ders vermiştir (Dürüşken, 2003, s. 34). Bu okul Ephesos'lu bir yöneticiye aittir. Aziz Paulos'un Ephesos'ta Hristiyanlık öğretilerinin eğitimini verdiği bu dönem içerisinde 7 kilise kurulmuştur (Dürüşken, 2003, s. 41). Erken Hristiyanlık dönemi için çok önemli olan bu ziyaretler sonrasında Aziz Yuhanna'nın Ephesos'a yerleşmesi ve burada incili yazması ile kentin önemi artmıştır.

Resim 9: Ephesos Antik kenti arkada Ayasuluk Kalesi ve St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi 1836 gravürü.

Kaynak: (Allom, 1836)

Aziz Yuhanna'nın İncili Ayasuluk Tepesinde küçük bir kulübede yazdığına inanılmaktadır. Ayrıca Aziz Yuhanna'nın vasiyeti ile aziz yine Ayasuluk tepesine gömülmüştür. Sonrasında ise bu alana yedi cemaatten, Ephesos cemaatinin Aziz Yuhanna adına bir Martylion yaptırdığı bilinmektedir (Büyükkolancı, 2001, s. 12). Sonrasında burada Iustinianus tarafından bir Bazilika yapılmış, burası hac kilisesi olarak kabul edilmiştir. Iustinianus'un Ayasofya'yı yaptırdığı ekipten Miletoslu Mimar İsidoros'u Ephesos Aziz Yuhanna Kilisesi için de görevlendirmiştir. Sonuçta Ayasofya'ya eş değer eşsiz güzellikte anıtsal bir yapı ortaya çıkmıştır. İmparatorun seçimindeki isabet Antik Yazar Prokopios tarafından "...Miletos doğumlu eşsiz zeka sahibi ve İmparator Iustinianus'a yardım etmeye layık bir kişi olan Isidoros adlı yapı ustası da ona katıldı. Bunda kuşkusuz, Tanrının İmparatoru onurlandırdığına dair bir ışıltı sezilir; şöyle ki O, işlerin beklenildiği gibi ilerlemesini sağlayacak en uygun kişileri bulmuştur." sözleriyle desteklenmektedir (Prokopios, I.III). Kilise Ayasuluk tepesinin güney yamacına eğimli araziye teras uygulanması ile yapılmıştır. Atrium bölümüne denk gelen bu teras uygulaması basitçe doldurulmamış depo amacı ile kullanılabilir bölümlerin yaratılması ile işlevsel mimariye örnek oluşturmuştur. Kilise içerisinde tavaf edilebilecek şekilde planlanmış, anıtsal, kubbeli ve haç planlıdır. Zamanla, Kilisenin de yapılması ile Ephesos Kent Merkezi Ayasuluk'a kaymıştır (Külzer, 2011, s. 32).

1920'li yıllardan beri süregelen kazı ve restorasyon çalışmaları St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi ve çevresinde halen devam etmektedir. Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı ören yeri statüsündedir ve ilgili bakanlıktan izin alınması ile ibadet yapılmaktadır.

3.1.7. Laodikeia (Denizli)

"Çünkü sizin için ne kadar büyük bir sıkıntı çektiğimi bilmenizi isterim, hem Laodikeia'da yaşayanlar için, hem de şahsen yüzümü hiç görmemiş olan kim varsa hepsi için" (Dürüşken, 2003, s. 225; Pavlus, II.I). Colosailere mektupta Paulos, Colosai halkının haricinde Laodikeia ve Hierapolis halkına da seslenmektedir. Aziz Yuhanna mektuplarında sadece o kente hitap etmiştir (Vahiy, II:I-III:XXII) ancak Paulos mektuplarında farklı yerlere de seslenmiştir, bkz. Colosai mektubu; Laodikeia'ya seslenişi (Ramsay, 1904, s. 26; Pavlus, IV:VII.XVIII).

Bugün Denizli ilinin kuzeyinde bulunan Laodikeia, Seleukos Kralı II. Antiokhos'un eşi Laodike adına kurulmuş ve kente eşinin adı verilmiştir. Kent Erken Kalkolitik dönemden M.S. 7.yy' a kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuştur (Şimşek, 2015, s. 7). Strabon Laodikeia'yı Phrygia bölgesinin en büyük kenti olarak tanımlar (Strabon, XII.VIII.XIII). Laodikeia adındaki diğer kentlerden ayırmak için kent Lykos Laodikeia'sı olarak anılmıştır (Sevin, 2007, s. 203). M.Ö.1. yy. da bölgenin önemli kentleri arasına giren Laodikeia çok sayıda büyük depremle yıkılmış olmasına karşın tekrar kurulmuştur. Kent İmparator Hadrianus tarafından ziyaret edilmiştir. Roma İmparatorluk döneminde yoğun imar faaliyetlerinin izlendiği kentin 2 tiyatrosu ve oldukça büyük bir Stadion'u vardır (Sevin, 2007, s. 204). Laodikeia kenti çok sayıda Yahudi nüfusunu barındırmıştır. Bu topluluk Paulos'un

öğretilerinin kent içinde yayılmasına yardımcı olmuştur (Şimşek, 2015, s. 14). Ancak ilk Hristiyanlar kentte azınlık olarak inançlarını göz önünde olmadan sürdürmekteydiler. Ama diğer Anadolu kentlerine nazaran, Laodikeia Erken Hristiyanlık dönemi için hatırı sayılır bir cemaate sahipti.

“*Et cum lecta fuerit apud vos epistola haec, facite ut et in Laodicensium Ecclesia legatur: et eam, Laodicensium est, vos legatis*” (Bu mektup sizin aranızda okunduktan sonra, onun Laodikeia’daki inanlılar topluluğunda da okunmasını sağlayın: siz de Laodikeia’daki inanlılar topluluğunun mektubunu okuyun) (Pavlus, IV, XVI). Burada ayrıca Laodikeialılara yazdığı mektubu diğer kentlerde de okunması söylemektedir (Dürüşken, 2003, s. 46). Burada Paulos’un Laodikeia halkına yazmış olduğu mektubun var olduğu ve kaybolduğu da anlaşılmaktadır (Dürüşken, 2003, s. 40). Bu durum Hristiyanlık için Ephesos’tan sonra 7 kilisenin bulunduğu şehirler arasında Laodikeia’nın önemini göstermektedir.

Resim 10: Laodikeia kenti kalıntıları 1836 gravürü.

Kaynak: (Allom, 1836)

Hristiyanlığın kabulü ile kentte bir kilise yapımına izin verilmiş hatta Anadolu’nun erken kiliselerinden biride burada yapılmıştır. Yedi cemaat içinde bulunan Laodikeia cemaati adına yapılan Kilise Konstantinos zamanında M.S. 306-337 arasına tarihlenmektedir (Şimşek, 2012, s. 576-583). Konstantinos döneminde hac kilisesi olarak yapılan kilise bazilikal planlıdır ve naos 3 nefle ayrılmıştır (Şimşek, 2012, s. 576-583). M.S. 313 Milano fermanının sonrasında erken ve in-situ olarak ortaya çıkarılan Kilise bu özellikleri ile de Hristiyanlık için önemlidir. Kilise ayrıca Şimşek’e göre; En erken kilise yapılarının nasıl olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir (Şimşek, 2015, s. 84). Asya eyaletindeki 7 kilise içerisinde günümüze ulaşan en erken örnek olan kilise, gerçekten 7 Cemaate ithaf edilen ilk kiliselerin nasıl olduğunun en yakın örneğini oluşturabilir niteliktedir. Hristiyanlığın yaygınlaşması ile kent M.S. 4.yy.’da hac merkezi konumuna gelmiştir. Hristiyanlık için önemli bir yerleşim olan kent Erken Bizans döneminden itibaren bölgenin Metropolitlik merkezidir.

Laodikeia kenti ören yeri statüsündedir ve ziyarete açıktır. Laodikeia Kilisesi kazıları 2010 yılında tamamlanmış sonrasında kilisede restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Çalışmalar anastylosis uygulamaları ile özgün ve örnek oluşturan çalışmalar arasındadır. Çalışmaların sonunda ise koruma amaçlı üst örtü ve gezi için cam yürüme alanları yapılmıştır (Laodikeia Kazı Arşivi, 2017; Şimşek, 2015).

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Yedi Kilisenin inanç turizmi açısından özel önemine rağmen yeterli literatürü bulunmamaktadır (Kunt ve Gülcan, 2017, s. 201). İnanç turizmi ile ilgili ülkemizde 1998-2018 yılları arasında 31’i yüksek lisans, 2’si doktora tezi olan toplam 33 adet tez ve birçok makale bulunmaktadır. Yedi kilise ile ilgili yapılan turizm araştırmalarında kiliseler ile ilgili literatürün büyük bir kısmının il kültür ve turizm müdürlükleri ve belediyelerin internet sitelerinden alındığı görülmektedir, konunun

önemi düşünüldüğünde yetersiz kalmaktadır. Bu açıdan yedi kilise için yapılan bu çalışmanın turizm, arkeoloji ve restorasyon bilimleri ışığında yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

İncilde geçen 7 Apokaliptik cemaate ithaf edilebilecek (kültür turizmi için değerlendirilebilecek) kilise için günümüzde Ephesos, Philedephia, Pergamon, Laodikeia kentlerinde erken kiliseler mevcuttur.

Ephesos;

Ephesos için 7 kilise turları Ayasuluk Tepesi St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi Bazilika (Sarnıç) kullanılmalıdır. Günümüzde St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi ve Mezar Anıtı halen kullanılmaktadır. Ayrıca Ephesos Meryem ana Kilisesi ve Meryem Ana evi bu turun kapsamına belirtilerek ek olarak dahil edilmelidir. Ayasuluk Kalesi Bazilika(Sarnıç) ise günümüzde çoğu turun es geçtiği bir yapıdır. Ancak bu yapı Aziz Yuhanna'nın bir kulübede incili yazdığı düşünülen yere erken bir Bazilika yapısının oluşturulması ile oluşmuş önemli bir nokta, belki de 7 kilisenin (cemaatin) ana merkezi konumundadır.

Philedephia;

Philedephia için Ephesos ve Ayasofya ile çağdaş olan Miletli Mimar Isidoros'un yaptığı St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesinden günümüze ulaşan kubbe ayaklarının buldukları alan 7 kilise turları için kullanılmalıdır. Günümüzde de turlar yapıyı kullanmaktadırlar.

Pergamon;

Pergamon için Kızıl Avlu (Mısır Tanrıları Tapınağı) sonrasında (Aziz Yuhanna) Kilisesine dönüştürülmüş ve bu cemaate ithaf edilen kiliselerden biri haline gelmiştir. 7 kilise turları Kızıl Avlu odaklı olmalıdır. Günümüzde de turlar yapıyı kullanmaktadırlar.

Laodikeia;

Laodikeia antik kentin merkezinde bulunan, (Şuana dek bulunan) 7 kilise içerisinde en erken iyi korunmuş kilise Laodikeia Kilisesidir. Bu yapının kullanımı erken tarihli bir yapı olmasından dolayı doğrudur. Günümüzde de turlar yapıyı kullanmaktadırlar.

Smyrna;

Günümüz kenti içinde kalan Smyrna için ileride yapılacak olan kazı çalışmaları sonrası daha iyi veriler elde edilebilecektir. Özellikle Erken Kilise için önerilen Aya Yanni Kilisesinin bulunduğu noktada yapılacak çalışmalar sonucunda arkeolojik veriler ile kilise hakkındaki bilgilerimiz netleşecektir (Ersoy, 2015, 28). Günümüzde Smyrna için inanç turizmi kapsamında Smyrna Agorası (Erken Hristiyanlıkla çağdaş yapıları barındırdığı için) ve St. Polycarp Kilisesi kullanılmaktadır. Hristiyanlık için önemli bir şahıs olan St. Polycarp'ın ziyareti inanç turizmi için önemlidir ancak 7 kilise turları için uygun olmamaktadır. Şu anki çalışmaların son durumuna göre Smyrna Agorası İlk Hristiyanların yaşamış oldukları dönemde kullandıkları yapıları göstermek için uygundur. Bu insanlar Agoralarda öğretilerin sohbetini yapmış olmalı buralardan Hristiyanlığı yaymış olmalıdırlar. Ayrıca Erken Kilisenin yeri için önerilen noktada bulunan, Agoranın güneyindeki Aya Yanni Kilisesi de 7 Kilise turları içine dahil edilmelidir.

Thyrateria;

Günümüz kenti içinde kalan Thyrateria için ileride yapılacak olan kazı çalışmaları sonrası daha iyi veriler elde edilebilecektir. Ancak, Thyrateria için öncesinde yerinde büyük boyutlu 3 nefli bir kilisenin bulunduğu Ulucami yapısı çevresi ve kazı alanları 7 Kilise turları için kullanılabilir.

Sardes;

Tüm bu kentlerin içinde Sardes'in durumu farklıdır. 7 Cemaate ithafen Sardes antik kentinde Sinagog kullanılmalıdır. Bu durum Erken Hristiyan toplumlarının sinagogları kullanması ve Erken Hristiyan topluluklarının Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerden çıkması ile de desteklenmektedir.

İncil’de adı geçen ve Hristiyanlık için önemli olan yedi kiliseye yeterli düzeyde inanç turizmi yapılmamaktadır. Bu alanlardan bazılarının restorasyonu ve konservasyonun yapılmayarak kendi haline terk edilmektedir. Örneğin Ephesos, Pergamon ve Laodikeia ile neredeyse eşdeğer nitelikte olan Philedelphia Kilisesi basit çevirme elemanları ile çevrilmiştir. Herhangi bir kayda değer tanıtım levhası bulunmamaktadır. Yapıya düzensiz koruma çalışmaları ve çevresinde yetersiz peyzaj uygulamaları yapılmaktadır. Bergama, Denizli ve Selçuk dışındaki kiliselerin yeterli tanıtımının yapılmadığı, alt ve üst yapı eksiklerinin bulunduğu görülmektedir. Birçok kültür mirasının turizme kazandırılması restorasyon ve konservasyon çalışmaları sonucu olmaktadır. Kiliselerin, inanç turizmine katkısı ancak restorasyon ve konservasyon uygulamaları ile olacaktır. Bu kiliselerin inanç turizmi kapsamında turizm odaklı kullanılması için aşağıda arkeoloji, restorasyon ve turizm kapsamlı öneriler getirilmektedir.

- Kiliseler için tanıtıcı web siteleri kurulması, tanıtım faaliyetlerinin hedef pazara uygun olarak yapılması,
- Kiliselerde yapılan bilimsel kazıların sayılarının, ödeneklerinin ve çalışan sayılarının artırılması, restorasyon ve konservasyon çalışmaları ile mevcut eserlerin korunması,
- Turizme açık olan ve açılacak kiliselerde tarihi dokuya zarar verilmeden, alınacak önlemler ile ziyaretlerin gerçekleşmesi,
- Kiliselerin koruma faaliyetlerine öncelik verilmesi tüm koruma önlemleri alındıktan sonra bu alanların inanç turizmi açısından düşünülmesi,
- Yerel halka temel turizm eğitimi vererek konukseverliklerinin, dil becerilerinin, tarihi eserleri koruma bilincinin ve farklı inançlara yaklaşımlarının geliştirilmesi,
- Seyahat acentelerinin bu kiliseleri tur programlarına eklemeleri için tanıtıcı toplantılar düzenlenmesi,
- Yapılan kazı, restorasyon-konservasyon uygulamalarının medyada yer alması sağlanarak kiliselerin bilinirliğinin artırılması,
- Tanıtım, eğitim, plan ve stratejiler için Bakanlık, yerel yönetimler, özel sektör ve üniversitelerin ilgili bölümlerinin (turizm, arkeoloji, restorasyon) ortak çalışmaları, gerektiğinde de Dünya İnanç Turizmi Birliği (WRTA) ile iş birliği gerekmektedir.

Literatür taraması ve arkeolojik kazı bilgileri ışığında, inanç turizmi kapsamında 7 Kilise turları için ziyaret edilmesi gereken alanlar ve yapılar aşağıda verilmektedir. Bunlar;

Pergamon: Kızılavlu,

Thyrateria: Ulu Camii, kent merkezinde yer alan Hastane Höyük ve Thyrateria kazı alanı,

Philedelphia: St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi,

Sardes: Sardes Sinagogu,

Smyrna: Smyrna Agorası,

Ephesos: Ayasuluk Tepesi; St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi Bazilika (Sarnıç) yapısı,

Laodikeia: Laodikeia Kilisesi.

Batı Anadolu’nun ulaşım kolaylığı ve kiliselerin inanç turizmi açısından taşıdıkları çekicilikler düşünüldüğünde yedi kilise ve buldukları destinasyonlar inanç turizmi potansiyelinin altında pay almaktadır. İnanç turizminin giderek geliştiği günümüzde bu kiliselerin turizmden daha çok pay alması için gelecekte daha kapsamlı çalışmalar yapılarak konunun öneminin anlaşılacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, M. (2002). *Türkiye’de İnanç Turizmine Genel Bir Bakış ve Hristiyanlığın Seyahate Verdiği Önem*. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu- III, Dinler Tarihi Yayınları, Ankara.
- Allom, T. (1836). Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor illustrated. In a Series of Drawings from Nature. Hellenic Library - Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.
- Arundell, F. V. J. (1828). A Visit to the seven Churchs of Asia; with an Excursion into Pisidia; containing Remarks on the Geography and Antiquities of those Countries, a Map of the Author's Routes and numerous Inscriptions. John Rodwell, London.

- Bremer, T. S. (2005). *Tourism and Religion*, Encyclopedia of Religion, Printed in the United States of America, C. 13, ss. 9260-9264.
- Büyükkolancı, M. (2001). *St.Jean Hayatı ve Anıtı*, Efes 2000 Vakfı Yayınları, İzmir.
- Büyükkolancı, M. (2005). *Eski Efes Ayasuluk Tepesi, Ramazan Özdoğan'a Armağan*, Ed. Mustafa Şahin ve İ. Hakan Mert, ss. 65-77. Ege Yayınları, İstanbul
- Büyükkolancı, M. (2010). *Aziz Yuhanna St. Jean (Aziz Yuhanna) Hac Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Cheyne, J. C. (2008). *Bizans Tarihi*. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Çetinkaya, H. S. (2005). Akhisar Ulu Camii. *Sanat Tarihi Dergisi*. Sayı: 14 (1). ss. 45-60.
- Dikici, E. ve Sağır, A. (2012). *Antalya'da İnanç Turizminin Sosyolojik Çözümlemesi, Demre-Myra Örneği*. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl:14, Sayı: 22, 35-43.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, (2018). <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/11272/2018-yili-hac-kuralari-cekildi> Erişim Tarihi: 12.07.2018.
- Doswell, R. (1997). *Tourism: How Effective Management Makes The Difference*. Butterworth - Heinemann, Oxford.
- Dürüşken Ç. (2003). Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları. Homer Kitabevi, İstanbul
- Emecen, F. (1989). *Alaşehir, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul.
- Ersoy, A. (2010). *Ancient Smyrna: Archeology in İzmir and Stratigraphy in Ancient City Centre*. Urban Historical Stratum: from Smyrna to Izmir, 132-137.
- Ersoy, A. (2015). *Büyük İskender Sonrasında Antik Smyrna (İzmir)*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.
- Gasque, W. W. (2004). *Kilise Büyüyor: Kudus'ten Roma'ya*. Hıristiyanlık Tarihi. Edt. Şimşek, M. A. Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul.
- Güzel, F. Ö. (2010). *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Yeni Bir Dinamik: İnanç Turizmi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, C.2, S.2. 87-100.
- Hacıoğlu, N. (2011). *Türkiye'de İnanç Turizmi'nin Geleceği*, Standart Dergisi, Yıl: 50 Sayı: 591, 26-33.
- Hanfmann, G. M. A. ve Detweiller, A. H. (1966). *Sardis Through The Ages*, Reprinted From Archeology, Cilt, 19: 90-97.
- Henderson, J. C. (2003). *Managing Tourism and Islam in Peninsular Malaysia*, Tourism Management, 24, 447-456.
- Joseph, C. A. ve Kavoori, A. P. (2001). *Mediated Resistance: Tourism and The Host Community*. Annals Of Tourism Research, 28(4), 998-1009.
- Kaelber, L. (2006). *Paradigms Of Travel: From Medieval Pilgrimage To The Postmodern Virtual Tour* Timothy, D., & Olsen, D. (Eds.). Tourism, Religion And Spiritual Journeys. Routledge, New York.
- Kaya, H. (1998). *İnanç Turizmi*, F. Özsan Matbaacılık, Bursa.
- Koch, G. (2007). *Erken Hıristiyan Sanatı*, (çev. Ayşe Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kunt, S, ve Gülcan, B. (2017). *Türkiye İnanç Turizminde Zenginleşmemiş Bir Ürün: Yedi Kiliseler*. Journal of Recreation and Tourism Research, 4 (1), 184-206.
- Kurnaz, H. B. (2013). *İnanç Turizmi Kapsamında Hac ve Umre Organizasyonu Yapan, Seyahat Acentalarının Pazarlama Faaliyetlerinin İncelenmesi A Grubu Acentalara Yönelik Bir Uygulama*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Külzer, A. (2011). *Bizans Döneminde Ephesos*. Edt. Daim, F. ve Ladstatter, S. Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Laodikeia Kazı Arşivi, (2017). <http://laodikeia.pau.edu.tr/tr/sayfa/yapilar-2> Erişim Tarihi: 12.07.2018.
- Mac Farlane, C. (1832). *The Seven Apocalyptic Churches*, etchings by T. Knox.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*. Rekmay, Ankara.
- Mercangöz, Z. (1994). Akhisar Ulu Camii İçindeki Dügümlü Bizans Sütunları. *Sanat Tarihi Dergisi* VII. 145-170.
- Meriç, R. (1991). *1990 Yılı Alaşehir Kazısı*. XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, 13(1). Çanakkale. 227- 236.
- Muriuki, L. M., Bururia, D., ve Mutege, J. (2018). *Determinants Of Religious Tourism Branding Tactics In Kenya: A Cross Sectional Study*. Tourism And Hospitality Research, 18(4), 456-469.
- Nyaupane, G. P., Timothy, D. J. ve Poudel, S. (2015). *Understanding Tourists In Religious Destinations: A Social Distance Perspective*. Tourism Management, 48, 343-353.
- Olalı, H. ve Timur, A. (1988). *Turizm Ekonomisi*, Ofis Matbaacılık, İzmir.
- Pavlus, (2009). *Tarsuslu Elçi Pavlus*. Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul.
- Poulpard, P. (2005). *Dinler*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Prokopios, (1994). *Iustinianus Döneminde Yapılar: Birinci Kitap*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Radt, W.V. (2002). *Pergamon: Antik bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. YKY, İstanbul.
- Raj, R. ve Griffin, K. A. (2015). *Religious Tourism And Pilgrimage Management: An International Perspective*. Cabi, London.
- Ramsay, W. M. (1904). *The Letters to the Seven Churches of Asia*. Hodder & Stoughton, London.
- Ramsay, W. M. (2000). *St. Paul the Traveler and the Roman Citizen*. Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library, MI.
- Sandıkçı, M., Çelik, S. ve Başat, H. T. (2016). *Afyonkarahisar İnanç Turizmi*. Merdiven Yayın, Ankara.
- Sargin, S. (2006). *Yalvaç'ta İnanç Turizmi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 16, Sayı: 2, 1-18.
- Scherrer, P. ve diğerleri, (2000). *Efes Rehberi*. Ege Yayınları, İstanbul.
- Sevin, V. (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. TTK Yayınları, Ankara.
- Shackley, M. (2001). *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*. Cengage Learning EMEA, London.
- Strabon (2000). *Geographika: Kitap XII – XII – XIV*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şahiner, T. (2012). *İnanç Turizmi Potansiyeli ve Halkın İnanç Turizmine Bakışı Açısından Karaman*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman.
- Şimşek, C. (2012). *2010 Laodikeia Kazıları*. KST: 33. C: 4. 569-601.
- Şimşek, C. (2015). *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisinde Hıristiyanlık*. Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- Thyateira Kazı Arşivi, (2017). <http://thyateirakazisi.com/thyateira-hakkinda-tarihsel-bilgiler/>. Erişim tarihi: 21.06.2018.

- Todd, R. A. (2004). Constantinus ve Hıristiyan İmparatorluğu. Hıristiyanlık Tarihi. Edt. Şimşek, M. A. Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul.
- Vahiy - İncil (2016). İncil, Yeni Yaşam Yayınları. İstanbul.
- Varış, T. (2000). *Anadolu'daki İlk Yedi Kilise*. Skylife. 98-105.
- Vukanic, B. (2002). *Religion, Tourism And Economics: A Convenient Symbiosis*. Tourism Recreation Research. 27(2), 59-64.
- Vukonic, B. (1996). *Tourism and Religion*. Emerald Group Publishing Limited, London.
- Wallace, R. Ve Williams, W. (2012). Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası. Homer Kitabevi. İstanbul.
- Zaman, M. (2005). *Türkiye'nin Önemli İnanç Turizmi Merkezlerinden Biri: Sumela (Meryamana) Manastırı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6. Sayı: 2, 1-24.